

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

DOI: 10.34015/2523-4552.2022.1.02

УДК: 343.8

Коваленко В. В.,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент АПрН України,
провідний науковий співробітник
сектору авторського права та
суміжних прав лабораторії
авторського права та інформаційних
технологій Науково-дослідницького
центру судової експертизи з питань
інтелектуальної власності
Міністерства юстиції України

ПЕНІТЕНЦІАРНА СУБКУЛЬТУРА У КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У статті розглядається питання пенітенціарної субкультури у контексті реформування кримінально-виконавчої системи України. Визначено, що пенітенціарна субкультура є специфічним набором традицій, ціннісними орієнтаціями, правилами поведінки та мережею стійких неформальних контактів серед засуджених у місцях несвободи України. Аналізується функціонування пенітенціарної субкультури, яка обумовлюється об'єктивними та суб'єктивними факторами, пов'язаними з умовами кримінального покарання у вигляді позбавлення волі.

Ключові слова: пенітенціарна субкультура; реформування кримінально-виконавчої системи України; засуджені; персонал; установи виконання покарань.

Постановка проблеми. Останні роки кримінально-виконавча система України зазнає позитивних змін у бік розширення прав і свобод засуджених, що загалом лягає у концепцію гуманізації та адаптації умов відбування покарань до міжнародних стандартів. Разом із тим, цей процес в окремих напрямках посилив вплив пенітенціарної субкультури, коли приведення пенітенціарних процесів до міжнародних вимог і

правил сприймається як послаблення режиму та розширення можливостей для зловживань з боку засуджених. Проведені Міністерством юстиції України реформи не торкнулися трансформації пенітенціарної субкультури у більш сприятливий бік, що насамперед проявляється у ставленні засуджених до персоналу установ виконання покарань, а також запровадження правил поведінки та мережею стійких неформальних контактів.

ктів серед засуджених у виправних колоніях.

Здійснений нами аналіз функціонування пенітенціарної субкультури в контексті реформування кримінально-виконавчої системи України свідчить про те, що це питання потребує додаткової уваги з огляду на проведені дослідження конфліктної активності засуджених, скоєння ними нових злочинів у виправних колоніях.

Зауважимо, що існування пенітенціарної субкультури у кримінально-виконавчій системі України – це не випадкова, а скоріше закономірна тенденція: вона формувалася в пенітенціарних закладах десятиліттями. Водночас цю тему нечасто піднімають у публічному просторі з таких причин.

По-перше, пенітенціарна субкультура – це таке явище, яке складно виміряти та обліковувати, а її наявність може свідчити про неефективність методів роботи пенітенціарних установ. Закономірно, що в такому разі Міністерству юстиції України не зацікавлено у висвітленні у звітах про роботу установ виконання покарань наявності субкультури серед засуджених. Хоча вона значно впливає на формування злочинності у виправних колоніях та негативно впливає на імідж системи в цілому.

По-друге, пенітенціарна субкультура формувалась протягом тривалого часу в певних умовах, які цьому сприяли: казармений спосіб утримання засуджених, де особи утримуються великими групами і в нічний час лишаються майже без контролю, і протидія цьому явищу неможлива тільки через засоби ресоціалізації та виправлення. Є потреба у переході до покамерного або

хоча б блочного способу тримання, що у свою чергу вимагає значних матеріальних затрат, що у воєнний і поствоєнний період навряд держава зможе дозволити.

По-третє, неможливо чітко визначити негативний вплив пенітенціарної субкультури. Таким чином, вона паралельно існує і одним з небагатьох способів протидії є оперативна робота та низка забороняючих норм у Кримінально-виконавчому кодексі України (заборона нанесення татуювань, гра в настільні ігри з метою отримання вигоди тощо).

Хоча це явище є майже фоновим для порядку відбування покарань, насправді, воно завдає і продовжує завдавати певної шкоди нормальному функціонуванню установ виконання покарань, і пов'язано це з тим, що сприяє розвитку серед засуджених міжгрупової ворожнечі, формуванню негативного ставлення засуджених до персоналу кримінально-виконавчої системи, а всі зрушення у бік гуманізації сприймаються як спосіб порушення балансу протидії засуджених і персоналу. Також, пенітенціарна субкультура є підґрунтям сьогодні в установах виконання покарань для конфліктів та насильницьких дій між окремими засудженими та групами засуджених.

Вона також негативно впливає на соціально-психологічний стан та поведінку осіб під час відбуття покарання. Вищевикладене підтверджує актуальність обраної теми та водночас показує необхідність її вирішення у правовому полі.

Постановка завдання. Основним завданням статті є розгляд питання пенітенціарної субкультури в контексті реформування кримінально-виконавчої системи України та

трансформації у пенітенціарну систему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну базу підготовки статті склали наукові роботи вітчизняних та зарубіжних науковців, а саме: В. М. Анісімкова, О. М. Бандурки, І. Г. Богатирьова, Л. Ф. Гули, А. В. Градецького, В. В. Голіни, О. М. Джузи, О. Г. Крикушенка, І. М. Копотуна, О. Г. Колба, В. В. Василевича, С. Ю. Замули, Т. Р. Морозова, В. М. Синьова, М. С. Пузирьова, О. О. Шкути, О. В. Шкуратенко.

Безумовно, їхні роботи завжди будуть корисними для теорії та практики, оскільки проблема пенітенціарної субкультури завжди пов'язана зі скоєнням засудженими нових злочинів в установах виконання покарань та формування значного опору усім заходам виправлення та реалізації, що значно підвищує ризик вчинення повторного правопорушення після звільнення.

Виклад основного матеріалу.

Наявність у виправних колоніях пенітенціарної субкультури з її специфічним набором традицій, правил поведінки та мережею стійких неформальних контактів має негативний вплив на особисту безпеку, як засуджених, так і персоналу таких установ.

Дослідниця О. В. Шкуратенко вважає, що погіршення оперативної обстановки у кримінально-виконавчих закладах закритого типу пов'язане з наявністю пенітенціарної субкультури та антисоціально налаштованих осіб, які підтримують субкультуру у виправних колоніях. Кримінальна субкультура займає певне місце у системі людських цінностей. Її вивчення допомагає зрозуміти внутрішні закони злочинного сере-

довища з усіма притаманними йому змінами [1, с. 138].

В. М. Анісімов, досліджуючи традиції та звичаї злочинного світу серед засуджених в установах виконання покарань, пише, що субкультура серед засуджених є об'єктивним явищем, яке за своєю суттю може впливати на всі сторони життя установ виконання покарань [2, с. 17].

Важливо те, що засуджений вперше потрапивши у пенітенціарний заклад, стикається з проблемами, які торкаються його особистих інтересів, наприклад, його ніхто не питає в яку виправну колонію він прямуватиме, спатиме він там, де вільне місце, а воно, як завжди не найкраще, його психічний стан порушується, і тоді засуджений шукає захист серед авторитетів, починає підігрувати пенітенціарній субкультурі.

К. В. Муравйов висловив припущення, що засуджені не бажають прислухатися до вимог адміністрації установ виконання покарань, в силу набутих ними стереотипів, традицій злочинного світу [3, с.156]. На думку В. С. Медведєва, що кримінальна субкультура – це цінності, норми, традиції, які замінюють офіційно визнані, загальноприйняті регулятори поведінки та визначають порядок функціонування середовища засуджених та окремих їх представників [4, с. 124–125]. Схоже визначенні наводить і С. Ю. Замула, пишучи, що пенітенціарна субкультура – це сукупність духовних і матеріальних цінностей, які формують у засудженого певний стиль поведінки, в межах неформальних норм, правил, ідей, принципів, що суперечать спільній правовій культурі суспільства [5, с. 19].

Вітчизняні вчені (О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб) під пенітенціарною субкультурою розуміють особливу сферу життєдіяльності осіб в умовах повної ізоляції від суспільства, яка виражається у кримінальній ідеології, специфічних, етичних нормах та цінностях, які формуються засуджених під час відбуття покарання [6, с. 32].

Підсумовуючи наукову думку, можна припустити що пенітенціарна субкультура – це система певних сталих цінностей, ідей, які формують поведінку особи в специфічних умовах несвободи і впливають на поведінку цієї особи. Особливістю є те, що сформовані цінності, як правило, суперечать загальноприйнятним правилам поведінки у суспільстві і негативно впливають на режим у виправних колоніях через те, що будується окремо та за принципом протистояння вже наявним правилам. Вищевикладені підходи вчених до розуміння пенітенціарної субкультури показують, що в установах виконання покарань, кожен засуджений усвідомлено чи інтуїтивно, має на меті зберегти себе своє людське «Я», а тому він змушений орієнтуватися на тих, хто живе в умовах ізоляції і навіть підвищити свій статус, якщо дотримуватися традицій та звичаїв пенітенціарної субкультури.

Разом з тим, негативний вплив пенітенціарної субкультури проявляється у такому: протиправна поведінка засудженого під час відбуття ним покарання за вчинений злочин; відмова від виконання рішень адміністрації та персоналу; спроби суїциду та інших видів членушкодження серед засуджених та персоналу; вчинення засудженими та персоналом пенітенціарних злочинів; жаргонна

лексика, кримінальні татування кримінальний фольклор, вживання спиртних напоїв та в. і т.д.

За результатами опитування працівників кримінально-виконавчої системи України щодо стереотипів пенітенціарної субкультури у місцях несвободи та шляхів її зміни, проведеного В. Радієвським, респонденти запропонували такі шляхи вирішення:

- психолого-педагогічний вплив на малі групи засуджених схильних до скоєння в місцях несвободи нових кримінальних злочинів (38,3%);
- усунення серед засуджених кримінальних традицій (37,3%);
- поліпшення матеріального та побутового стану засуджених у місцях несвободи (36,3%);
- розширення впливу на засуджених родичів, релігійних та громадських організацій (31,3%) [7, с. 164–168].

І хоча пенітенціарна субкультура перебуває у певній тіні, про неї публічно не говорять, вона відсутня, і у звітах виправних колоній, про неї знають як засуджені, так і персонал. Практичний досвід роботи із засудженими показує, що вони постійно скаржаться на несправедливість та порушення їхніх прав, і якщо адміністрація виправної колонії не реагує на подібні скарги, їхнє місце посідають люди з пенітенціарної субкультури. Саме лідери пенітенціарної субкультури беруть роль розподілення матеріальних благ, таких як харчування, отримання посилок від рідних та близьких, спального місця, вибору робочого місця тощо.

А. І. Богатирьов, досліджуючи злочинність в установах виконання покарань, дійшов висновку, що про-

блема пенітенціарної субкультури тісно пов'язана з кримінальними лідерами, які підтримують звичаї та традиції злочинного світу, своїми незаконними діями проти волі засуджених, впливають на них різними формами та методами та одночасно виступають посередниками засуджених на основі пенітенціарної субкультури [8, с. 178–179]. Саме тому окремі засуджені, не погоджуючись із прищепленням їм пенітенціарної субкультури, роблять інший вибір, і погоджуються співпрацювати з адміністрацією виправної колонії та слідувати встановленим правилам. Мотив і вибір, як правило, полягає в тому, щоб швидше звільнитися з місць позбавлення волі. Слідування правилам режиму та вимогам чинного законодавства, а також налагодження нормальних стосунків з адміністрацією збільшує можливості отримати умовно-дострокове звільнення.

Ефективна та прозора прогресивна система, яка дає зрозумілі та чіткі орієнтири для засуджених – що необхідно зробити для того, щоб швидше звільнитися з виправної колонії, може стати потужним засобом протидії пенітенціарній субкультури. Під поняттям «прогресивна система» розуміють комплексний міжгалузевий інститут кримінального та кримінально-виконавчого права, який включає кілька самостійних інститутів, у процесі застосування яких правове становище засуджених змінюється в залежності від ступеня виправлення або в бік розширення, або в бік обмеження обсягу прав [9, с. 5].

У разі, якщо дотримання злочинських правил і традицій не вигідно особі, несе більше загрозу, ніж

вигоду та відтягує момент звільнення – є можливість послаблювати вплив субкультури на режим відбування покарання. Так само, розвиток динамічної безпеки, тобто формування в міру довірливих відносин з персоналом установи, та зменшення проявів корупції можуть значно вплинути на вибір засудженого щодо поведінки під час відбування покарання.

Як не дивно, ефективна протидія пенітенціарній субкультури може якраз відбуватись за рахунок реформування та гуманізації кримінально-виконавчої системи України. Пенітенціарна субкультура – це явище, що виникло як реакція на суворі умови тримання та протистояння жорсткому режиму, вона навряд чи може бути повністю викорінено з огляду на тривалість в історичному контексті та міцності сформованих звичаїв і традицій. Водночас її основа може бути послаблена з огляду на покращення умов тримання, наявності гнучкої та зрозумілої прогресивної системи, розширенням прав та можливостей спілкування з зовнішнім світом. Особливо зараз в умовах війни це виглядає більш, ніж реалістично: засуджені показують патріотичну позицію, виявляють бажання долучитись до військової служби і стати на захист країни.

І навпаки – жорстке поводження із засудженими, збільшення обмежень, неспіврозмірна ізоляція та корупційні прояви, зміцнюють пенітенціарну субкультуру і посилять неформальні об'єднання засуджених.

Висновки. У статті досліджується пенітенціарна субкультура в контексті реформування кримінально-виконавчої системи України. Послаблення проявів пенітенціарної

субкультури пов'язане з реалізацією комплексу заходів, спрямованих на забезпечення належного рівня життя, повернення людини у суспільство, виправлення та надання необхідної допомоги у соціальній адаптації після звільнення.

Крім того, необхідна розробка спеціальних заходів щодо протидії пенітенціарній субкультурі. За результатами проведеного дослідження пропонуємо такі:

1) облік та створення реєстру лідерів пенітенціарної субкультури, які відбувають покарання;

2) вдосконалення системи розподілу засуджених для виключення проживання лідерів пенітенціарної субкультури із засудженими, які вперше скоїли злочин;

3) побудова взаємин персоналу та засуджених на засадах динамічної системи;

4) зменшення корупційних проявів серед персоналу;

5) чітка і прозора прогресивна система відбування покарань;

6) профілактика попередження жорстокого поводження із засудженими;

7) продовження політики гуманізації умов тримання засуджених, у тому числі перехід до блочного (покамерного) тримання;

8) всебічна підтримка соціальних корисних зв'язків;

9) зменшення проявів стигми і дискримінації та інші.

Протидія пенітенціарній субкультурі – це системна тривала діяльність, яка вимагає злагодженої дії як практичних працівників, так і органів, які формують політики у сфері виконання покарань. І саме реформування кримінально-виконавчої системи у бік гуманного поводження та розумного розширення прав і свобод може стати тим рушійним фактором, який зменшить негативні прояви цього явища.

Список використаних джерел

1. Шкуратенко О.В. Сучасні інтерпретації поняття кримінальної субкультури. *Юридичний вісник*. 4 (25). 2012. С. 138.
2. Анискимов В. М. Антиобщественные традиции и обычаи «преступного мира» среди осужденных в местах лишения свободы: дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва: Академия МВД СССР, 1991. 196 с.
3. Муравйов К.В. Арештантська спільнота як суспільно-психологічний феномен у місцях позбавлення волі. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щоріч. бюл.* Київ. ін-ту внутр. справ. 2010. № 5. С.151-158.
4. Медведев В. С. Кримінальна психологія: Підручник. Київ : Атіка, 2004. 368 с.
5. Замула С.Ю. Профілактика впливу кримінальної субкультури на неповнолітніх засуджених у спеціальних виховних установах: навч.-метод. посібник. Біла Церква: ДПтСУ, 2011. 240 с.
6. Василевич В.В., Савченко А.В., Журавська З.В., Яцишин М.М. Кримінальна субкультура: поняття, суспільна небезпека, форми та засоби впливу на правопорядок в установах виконання покарань: навчальний посібник/за заг. ред. О. Г. Колба. Київ : Інститут обдарованої дитини, 2015. 146 с.
7. Радзівський В. Про окремі соціальні передумови виникнення кримінальної субкультури. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 8. С. 164-168.

8. Богатирьов А.І. Антикриміногенний вплив на злочинність у місцях несвободи України: монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 432 с.

9. Скаков А. Б. Прогрессивная система исполнения лишения свободы и ее отражение в новом законодательстве Республики Казахстан: монография. Алматы, 2004. 151 с.

References

Shkuratenko, O. V. (2012). Suchasni interpretaciyi ponyattya kriminalnoyi subkulturi. *Yuridichnij visnik*. 4 (25).

Aniskimov, V. M. (1991). *Antiobshchestvennye tradicii i obychai «prestupnogo mira» sredi osuzhdennykh v mestakh lisheniya svobody: diss... kand. yurid. nauk: 12.00.08*. Moskva: Akademiya MVD SSSR.

Muravjov, K.V. (2010). Areshtantska spilnota yak suspilno-psihologichnij fenomen u misyachyach pozbavleniya voli. *Problemi penitenciarnoyi teorii i praktiki: shorich. byul.* Kiyiv. in-tu vnutr. Sprav, 5, 151-158.

Medvedyev, V. S. (2004). *Kriminalna psihologiya*. Kiyiv : Atika.

Zamula, S. Yu. (2011). *Profilaktika vplyvu kriminalnoyi subkulturi na nepovnolitnih zasudzhennykh u specialnih vihovnih ustanovah: navch.-metod. posibnik*. Bila Cerkva: DPtSU, 2011.

Vasilevich, V.V., Savchenko, A.V., Zhuravska, Z.V., Yacishin, M.M. (2015). *Kriminalna subkultura: ponyattya, suspilna nebezpeka, formy ta zasobi vplyvu na pravoporyadok v ustanovah vikonannya pokaran: navchalnij posibnik*. Kiyiv : Institut obdarovanoyi ditini.

Radzievskij, V. (2012). Pro okremi socialni peredumovi viniknennya kriminalnoyi subkulturi. *Pidpriyemnictvo, gospodarstvo i pravo*, 8, 164-168.

Bogatirov, A. I. (2019). *Antikriminogenniy vplyv na zlochinnist u misyachyach nesvobody Ukrayini*. Herson : Vidavnichij dim «Gelvetika».

Skakov, A. B. (2004). *Progressivnaya sistema ispolneniya lisheniya svobody i ee otrazhenie v novom zakonodatelstve Respubliki Kazahstan*. Almaty.

V. Kovalenko, Doctor of Laws, Professor, Corresponding Member of the National of the Academy of Law Sciences of Ukraine

Penitentiary subculture in the context of the reform of the Ukrainian Penitentiary System

The article examines the issue of the penitentiary subculture in the context of reforming the Penitentiary system of Ukraine. It was determined that the penitentiary subculture is a specific set of traditions, value orientations, rules of behavior, and a network of stable informal contacts among convicts in places of detention in Ukraine. Analyzed the functioning of the penitentiary subculture, which is determined by objective and subjective factors related to the conditions of criminal punishment in the form of deprivation of liberty.

The existence of a penitentiary subculture in the penal system of Ukraine is not accidental but rather a natural trend: it was formed in penitentiary institutions for decades. Countering the penitentiary subculture is a long-term systemic

activity requiring concerted action by practitioners and criminal justice policy-makers. And it is the liberalization of the penitentiary system that can become the driving factor that will reduce the negative manifestations of this phenomenon.

Keywords: *penitentiary subculture; reforming the Penitentiary system of Ukraine; convicts; staff; penal institutions.*